

Een turbulent leven in een turbulente

Johannes Calvijn: ketter, tiran of profeet?

Zo'n vier eeuwen later blijkt Johannes Calvijn nog net zo omstreden als hij tijdens zijn leven was. Voor de een is hij de man die nieuwe wegen heeft gewezen om kerk en staat in te richten, een man die een grote bijdrage heeft geleverd aan de wederopleving van het christendom, een religieus leider van internationale allure. Voor de ander is hij de man die op tirannieke wijze aan anderen zijn wil heeft opgelegd, een benepen drijver die mensen alle levensvreugde heeft ontnomen. Wie was de echte Johannes Calvijn?

Mirjam van Veen is hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In 2009 verscheen van haar hand: *Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk. De opkomst van het 'calvinisme' in de Lage Landen*, Zoetermeer (Meinema).

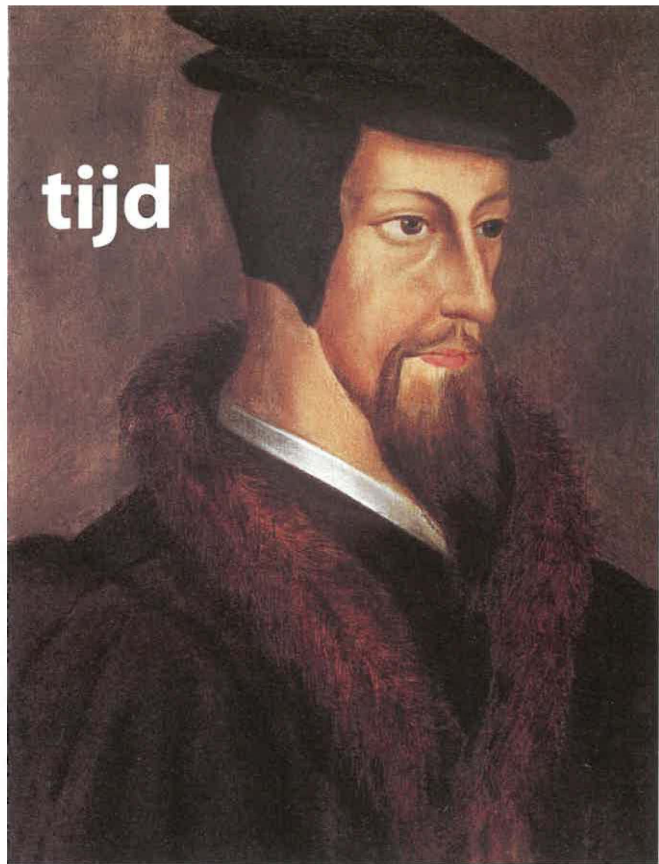
Jean Cauvin werd in 1509 geboren in het noorden van Frankrijk. Zijn vader had een belangrijke functie in de katholieke kerk, maar viel in ongenade. Er zijn aanwijzingen dat hij had gesjoemeld met de financiën. Jean Cauvin verloor zijn moeder op jonge leeftijd. Het leven in de zestiende eeuw was hard en onzeker en de dood lag altijd op de loer. In deze woelige baren bood de kerk zekerheid. De kerk opende de poort naar de hemelse zaligheid maar ze was ook in het aardse leven onmisbaar. De kerk was een economische grootmacht, een belangrijke werkgever, en het laatste vangnet voor wie tot erbarmelijke armoede verviel. Het conflict rond de vader van Calvijn moet daarom diepe indruk hebben gemaakt op de jonge Jean: de kerk was het cement van de samenleving en wie er uit werd gegooid had een groot sociaal probleem.

Dankzij een prebende (inkomsten uit een geestelijk ambt) van dezelfde kerk was Calvijn in staat om te studeren. In Parijs en Orléans ontving hij een gedegen humanistische vorming. Terwijl Calvijn studeerde, brak in Europa het grote religieuze conflict uit dat de gehele eeuw zou beheersen. De Duitse Maarten Luther streefde naar terugkeer van de kerk der apostelen. Zijn reformatie was een mengeling van felle verontwaardiging over misstanden in de kerk, en een revolutionaire vernieuwing van de theologie. De humanist Desiderius Erasmus had eerder al gepleit voor een vernieuwing van onderwijs en weten-

schap. Zijn pleidooi om kennis en waarheid te putten uit de bronnen, raakte de kerk diep en betekende een grote verschuiving van religieuze autoriteit. De Bijbel begon dankzij Erasmus aan een opmars; het kerkelijk leergezag leverde in. De nieuwe ideeën kregen ook in Frankrijk voet aan de grond en leidden tot immense spanningen. In 1529 stierf Louis de Berquin als ketter op de brandstapel. Hij zou niet de laatste zijn.

Vluchteling

Aan de student Johannes Calvijn ging het religieus gekrakeel grotendeels voorbij. Calvijn was gewonnen voor de schone letteren. Hij beleefde mateloos plezier aan het lezen van de grote klassieke auteurs. Maar ergens rond het jaar 1533 raakte Calvijn betrokken bij het streven naar kerkelijke vernieuwing en zuivering. Dat betekende niet dat Calvijn meteen een volbloed protestant werd. De grenzen tussen mensen die meenden dat de kerk van binnenuit zou kunnen worden hervormd, en de mensen die meenden dat een breuk noodzakelijk was, waren nog vloeïend. Toen in 1533 opschudding ontstond over een rede van de rector van de universiteit van Parijs braken vervolgingen uit tegen de vernieuwers. Velen werden vermoord of zagen zich gedwongen huis en haard te verlaten om het vege lijf te redden. Ook Calvijn achtte het geraden zijn vaderland te ontvluchten. Hij ging naar Bazel. Zijn exil bleek definitief. Hij hield zijn leven lang heimwee naar Frankrijk.

Calvin schrijft de *Institutie*

In Bazel schreef Calvin voor de eerste keer zijn *Institutie*. Dit boek was een gedreven pleidooi voor religieuze vernieuwing. Het was vormgegeven als een catechismus en gaf een korte samenvatting van de christelijke leer. Calvin droeg het boek op aan de Franse koning. In zijn opdracht smeekte hij hem de vervolgingen tegen de Franse vernieuwers te staken: zij wilden niets anders dan als brave burgers van het Franse rijk in overeenstemming met hun geweten hun geloof beleven. In het boek zelf ging Calvin een wissel over: hij pleitte voor een nieuw soort kerk. De katholieke kerk meende de zichtbare gestalte van Christus op aarde te zijn. Door haar rituelen bracht zij Christus tastbaar nabij. Het brood van de eucharistie was niet alleen het symbool van Christus' aanwezigheid, het was het lichaam van Christus zelf. Calvin brak met de zichtbaarheidsmanie van de middeleeuwse kerk. De ware kerk, zo stelde hij, was onzichtbaar. Zij was daar waar de gelovigen zich rond de zuivere bediening van Woord en sacrament verzamelden.

De *Institutie* werd een historisch boek. In het boek zelf koos Calvin weliswaar voor religieuze vernieuwing, maar brak hij nog niet volledig met de katholieke kerk. Dat werd korte tijd later anders. Kort na de publicatie van zijn boek ging hij naar Genève en werd daar de rechterhand van de voorman van de jonge protestantse kerk in de Rhône-stad:

Guillaume Farel. Eenmaal voorman van de protestantse beweging, werkte Calvin verder aan de *Institutie*. Hij voegde passages toe, ging in op nieuwe vragen en werkte gedeeltes uit het boek om. Pas in 1559 verscheen de 'definitieve' versie van de *Institutie*. Van een begeesterde uiteenzetting over de drijfveren en opvattingen van de Franse religieuze vernieuwers was het uitgegroeid tot een handboek gereformeerd-protestantisme. De *Institutie* stond model voor de zoektocht die Calvin in 1536 begon. Tegen de onzekerheid van zijn tijd probeerde hij gelovigen een ankerpunt te bieden. Calvin werd de kampioen van de vaste vormen. Zijn *Institutie* weerspiegelt deze ontwikkelingsgang.

Het echec van Genève

Toen Calvin in Genève arriveerde, was de stad net over gegaan naar de Zwitserse reformatiebeweging. Grondlegger van beweging was Ulrich Zwingli. Vanuit Zürich hadden zijn ideeën zich over Zwitserland verspreid en waren ze ook in Genève terechtgekomen. Deze Zwitserse reformatiebeweging had grote bewondering voor Maarten Luther, maar had ook een sterk eigen karakter. Terwijl Luther streefde naar renovatie van het kerkelijk gebouw, streefden de Zwitsers naar herbouw.

'De mens kon de goddelijke majesteit niet grijpen en daarom zou een mens niet moeten proberen God te vangen in een beeld'

Radicaler dan Luther namen ze afstand van de bestaande vormen. In hun beleving stond het kerkvolk centraal. Zonder gemeenschap van gelovigen geen kerk. Zwingli en de zijnen kozen vanwege het belang dat ze hechtten aan de gemeenschap van gelovigen voor nieuwe liturgische vormen. De avondmaals-tafel (het vroegere altaar) verhuisden ze naar het midden van het kerkgebouw, omdat het avondmaal niet primair een zaak was van de ambtsdrager (de predikant) maar van de gemeenschap. De muren van hun kerkgebouwen verfd en ze wit. God was te hoog verheven om hem in beelden te vangen. De mens kon de goddelijke majesteit niet grijpen en daarom zou een mens niet moeten proberen God te vangen in een beeld of in een theologisch systeem. Omdat de kerkdienst een zaak was van de gemeente, zou de gemeente ook actief moeten participeren. Daartoe introduceerden ►

Aan de student Johannes Calvin ging het religieus gekrakeel groten-deels voorbij. Hij besteedde zijn tijd aan het lezen van klassieke auteurs.

De Bijbel begon dankzij Erasmus aan een opmars; het kerkelijk leer-gezag leverde in. De nieuwe ideeën kregen ook in Frankrijk voet aan de grond, waar Calvijn op dat moment nog woonde. Schilderij van Hans Holbein.

de Zwitsers de gemeentezang. Calvijn, die in Genève dus op een rijdende trein stapte, nam deze elementen uit de Zwitserse reformatie over en voegde er het zijne aan toe.

Calvijns eerste periode in Genève was geen succes. Zijn leermeester, Guillaume Farel, was net als hij grenzeloos gedreven. De gave van de diplomatie ontbeerden beide mannen ten ene male. Bovendien hadden de inwoners van Genève weinig zin zich de wet door twee Franse vreemdelingen te laten voorschrijven. Het conflict verscherpte toen Farel en Calvijn de inwoners een eed wilden laten afleggen op de gereformeerde belijdenis, zoals koning Josia de Israëlieten opnieuw trouw had laten beloven aan het verbond met God. Het tekende het compromisloze streven naar religieuze zuiverheid van de beide predikanten. Zij overspeelden echter hun hand. De raad van Genève, die werd gekozen door de burgers van de stad, kreeg genoeg van het drijven van de twee Fransen en zette hen de stad uit.

Nieuwe kansen

Calvijn kwam terecht in Straatsburg. In deze stad kwam hij terecht onder de vleugels van Martin Bucer. Deze Bucer was een man van het compromis. Calvijn werd predikant van de Franse vluchtelingengemeente. Hier in de luwte leerde Calvijn het handwerk van de predikant, en leerde hij te manoeuvreren als dat nodig was. Ook bouwde hij er een groot internationaal netwerk op en ontwikkelde zijn ideeën over de kerkelijke organisatie. In 1541 vroeg Genève Calvijn om terug te keren naar de Rhône-stad. Hij gaf aan deze oproep gehoor. Hij was inmiddels 34 jaar oud.

‘Een gereformeerd leven was een leven van ingetogen matigheid, zonder dans en zonder kaartspel’

Calvijns tweede periode in Genève werd een succes, maar dat stond in 1541 nog niet vast. In Genève heerste een ingewikkelde machtsbalans tussen verschillende politieke stromingen, die door de precare ligging van de stad onder permanente druk stond. Lang niet iedereen in Genève was gelukkig met de koers die Calvijn propageerde. Calvijn trachtte Genève om te vormen tot een religieuze modelstad, het licht op de heuvel. De centrale plaats die in de middeleeuwen was toegeval- len aan de katholieke kerk, zou nu moeten

worden ingenomen door de gereformeerde kerk. Calvijns zuiveringsideaal gold niet alleen het geloof van de kerk, maar ook het dagelijks leven in de stad. Calvijn propageerde levensheiliging. Een gereformeerd leven was een leven van ingetogen matigheid, zonder dans en zonder kaartspel. Dat Calvijn de machtsbalans in zijn voordeel kon laten omslaan was te danken aan tenminste twee factoren. Hij wist het college van predikanten om te vormen tot een stevige steunpilaar voor zijn streven, en Genève werd een toevluchtshaven voor Franse geloofsvluchtelingen die geneigd waren Calvijn te steunen. In de jaren vijftig was hun getal zo gegroeid, dat bij de raadsverkiezingen de partij die met Calvijn sympathiseerde, won.

Tijdens zijn tweede periode in Genève gaf Calvijn aan de kerk een vaste vorm, ontwikkelde hij zijn theologie verder, en maakte hij samen met anderen van het gereformeerd-protestantisme een exportproduct. Om dat allemaal te bereiken putte Calvijn zichzelf uit. Hij preekte, schreef, polemiseerde, vergaderde, studeerde. Vanaf de jaren vijftig eiste deze uitputtingsslag zijn tol. Calvijns gezondheid werd steeds slechter en hij leed permanent pijn. Het is verleidelijk de scherper en bitterder wordende toon van zijn geschriften aan zijn gezondheidstoestand te wijten. Steeds vaker nam Calvijns rechterhand, Theodore de Bèze voor hem waar. In 1564 overleed Calvijn. Een mooi moment om te sterven. In

Genève had hij het pleit in zijn voordeel beslecht en in andere Europese landen had het gereformeerd-protestantisme de wind in de zeilen. Wat liet Calvijn na?

Nalatenschap

Calvijn had een groot organisatorisch talent. In Calvijns organisatorisch model werden de predikanten met het preken belast. Bij de inrichting van het dagelijks leven naar bijbelse normen werden de predikanten bijgestaan door ouderlingen. Samen zouden ze moeten toezien op de levenswandel van mensen en hen aansporen hun leven te heiligen. Diakenen werden belast met de zieken- en armenzorg. Predikanten waren beroepskrachten; de andere ambtsdragers waren 'vrijwilligers'. Ambtsdragers waren ook bij Calvijn meestal mannen, maar hij opende de poort voor vrouwen, zij konden diaken worden.

Het organisatiemodel van Calvijn verschaftte de kerk een grote flexibiliteit. Als een groep mensen een ouderling, diaken en predikant koos, was er al een kerk. Dit 'platte' organisatiemodel hielp bij de verspreiding van het gereformeerd-protestantisme. De beweging was niet afhankelijk van een overheid die haar steunde. Het gereformeerd-protestantisme kende bovendien een recht van verzet. Lutheranen waren hun overheid altijd gehoorzaamheid verschuldigd, zodat zij niets konden beginnen tegen een overheid die het katholieke monopolie wenste te handhaven. De gereformeerden meenden in grensgevallen in opstand te mogen komen en dit andere inzicht verklaart dat de calvinisten in de Lage Landen wel voet aan de grond kregen terwijl de lutheranen tegenover de katholieke Habsburgers machteloos waren. Het Genève van Calvijn speelde bij de verspreiding van het gereformeerd-protestantisme een belangrijke rol. In Genève werden predikanten opgeleid die konden functioneren als nieuw kader binnen de internationale beweging. Calvijn schreef brieven en traktaten om zijn inzichten publiek te maken. Hierin gaf Calvijn praktische oplossingen voor dagelijkse problemen, maar verschaftte hij zijn lezers ook een theologie. Toch was Calvijn geen systeembouwer. Alles draaide om de Bijbel en de uitleg daarvan. Daartoe maakte Calvijn gebruik van alle taalkundige hulpmiddelen die de zestiende eeuw bood. Een belangrijk doel van zijn theologie was het verschaffen van een ankerpunt. Calvijn benadrukte dat een mens ondanks de

schijn van het tegendeel geen speelbal was van een blind noodlot; een mens was altijd veilig in Gods hand. God bepaalde de levensloop van ieder mens en bepaalde zelfs vooraf of de mens als zondaar of als kind van God door het leven ging. Voor sommigen werd dit inzicht (de zogenaamde predestinatieleer) een steen des aanstoots, maar voor anderen was het een grote troost.

Een nieuwe tijd, een nieuwe kerk

Calvijn was tijdens zijn leven omstreden. Dat kon ook niet anders in een eeuw die werd verscheurd door religieuze twisten. Sommigen zagen in hem een tiran die een gehele stad zijn wil oplegde. Katholieken herkenden in hem de ketter die de kerk aan de schandpaal nagelde en grote schade berokkende. Anderen dichtten hem profetische gaven toe en meenden dat hij Genève had gemaakt tot een voorbeeld voor de gehele wereld. Eén ding is zeker: Calvijn verstond beter dan menigeen de noden en dromen van zijn tijd. De middeleeuwen waren getuige geweest van het verval van de katholieke kerk en van haar gesjacher met macht en met geld. Calvijn gaf woorden en vormen aan het intense verlangen naar zuiverheid. In zijn theologie gebruikte hij de methoden van het humanisme en met name zijn bijbelcommentaren waren een bron van inspiratie voor degenen die hunkerden naar een bijbelse theologie. Met zijn ambts-theologie tenslotte schakelde hij leken in. Hij gaf hen een stem en bood hen de kans mee richting te geven aan de inrichting van hun kerk. ■

Schilderij van Joachim van den Heuvel, een protestantse kerkdienst op het platteland (ca 1640 - 1650). Er wordt gezongen. Er is geen orgel aanwezig en de voorlezer achter de lessenaar fungeert als voorzanger. Het bord rechts op de pilaar bevat de tekst: "Godt is geen vleesch godt is een geest soo geldt den sielen dienst oock meest."

